

Mısırlı Bir Mücadele ve İlim Adamı: Abdülaziz Çâvîş

An Egyptian Struggle and Scholar: Abdülaziz Çavıř

Hatice TEBER

Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı,
Akdeniz University Faculty of Theology, Department of Interpretation, Antalya /
Türkiye. haticeteber@akdeniz.edu.tr, ORCID: [0000-0003-4517-0698](https://orcid.org/0000-0003-4517-0698)

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Research Article/Arařtırma Makalesi
Geliř Tarihi – Date Received	12 Eylül / September 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	12 December / Aralık 2022
Yayın Tarihi – Date Published	28 December / Aralık 2022
Yayın Sezonu	December / Aralık
Issue - Sayı	14

Atıf / Cite as: TEBER, Hatice. “Mısırlı Bir Mücadele ve İlim Adamı: Abdülaziz Çâvîş”. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 14 (December/Aralık 2022), 181-200. <https://doi.org/10.53427/katre.1174089>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Türkiye.

CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makedir
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) /
This is an open access article under the CC BY-NC license
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

Mısırlı Bir Mücadele ve İlim Adamı: Abdülaziz Çâvîş
(1876-1929)

Hatice TEBER

Öz

Çok iyi yetişmiş olup toplum ve mukaddesat uğruna her zaman kendilerini feda etmeye hazır olan insanlar çok azdır. Bu kişiler diğer insanlar için birer örnektir ve sonraki nesillerin bunları örnek alabilmesi için bu zevat hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmaları gerekir. Bu anlamda örnek alınması gereken kişilerden biri de Mısırlı mücadele ve aksiyon adamı, eğitimci, gazeteci, yazar, çok yönlü bir âlim ve bir düşünce adamı olan Abdülaziz Çâvîş'tir (1876/1929). Bu makalenin amacı eserleri ve mücadelesiyle Çâvîş'in hayatını araştırıp örnek şahsiyetini ortaya koymaktır. Çok yönlü bir şahsiyet olması sebebiyle Çâvîş hakkında çeşitli araştırmalar yapmak mümkündür. Nitekim son zamanlarda onun bilimsel yönüyle ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Bazı araştırmalarda da fiilî mücadelesi hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışmada Çâvîş'i makale boyutunda biyografik anlamda tanıtmayı amaçladığımız için onun çeşitli yönlerine işaret edilmiş olmakla birlikte, bu yönleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Çâvîş, Mısır'ın işgal edildiği, Birinci Dünya Savaşı'nın bütün dünya ülkelerinin dengesini bozduğu, insanlığın kaosa sürüklendiği, Osmanlı Devleti'nin yıkılıp İslâm ülkelerinin paramparça olduğu, İmparatorluk bakiyesi olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduğu bir dönemde yaşadı. İlköğretimini ve hıfzını doğduğu yer olan İskenderiye'de tamamladı. Daha sonra Kahire'ye gelip el-Ezher'de okudu. Bu sırada Muhammed Abduh'un verdiği tefsir derslerine katıldı ve ondan oldukça etkilendi. Öyle ki Çâvîş'in düşünce sisteminin esaslarını Abduh'un fikirlerinin belirlediğini söylemek mümkündür. Toplumun ilerlemesinde eğitimin büyük bir önemi olduğunu bildiği için eğitimci olmak istiyordu. Bundan dolayı el-Ezher'deki tahsilini tamamladıktan sonra Kahire Muallim Mektebi'ne girdi. Mezuniyetten sonra Mısır Maârif Vekâleti'nde eğitim ve öğretimin islahı için sekiz sene müfettiş olarak çalıştı. Ancak Mısır, İngiliz işgali (1982) altında olduğu için eğitim faaliyetlerinden arzu ettiği sonuçları alamıyordu. O sıralarda yakın dostlarından Mustafa Kâmil Paşa el-Hizbü'l-Vatanî partisini kurmuş ve halk da bu partiye sahip çıkmaya başlamıştı. Devlet göreviyle eğitim meselelerinin çözülemeyeceğini ve İngilizlerle mücadele edilemeyeceğini anlayan Çâvîş, siyaset yoluyla milletine hizmet etmek maksadıyla Mustafa Kâmil Paşa'nın el-Hizbü'l-Vatanî partisine girdi. Diğer taraftan çeşitli gazetelerde yazı yazdı. M. Kâmil Paşa'nın 1908 yılında vefat etmesi üzerine onun çıkardığı *el-Livâ'* gazetesinde başyazarlık yapmaya başladı ve görevi 1912 yılına kadar devam ettirdi. Başyazarlık yaptığı dört yıllık süre içinde bazı yazılarından dolayı iki defa hapse girip çıktı. Başyazarlığa devam ederken ayrıca 1910 yılında dini mahiyetteki *el-Hidâye* dergisini çıkarmaya başladı. Maksadı dini meseleleri asrın idrakine göre anlatmak, akıl ve nakil arasında bir problem olmadığını ortaya koymaktı.

İngilizler'in aşırı baskısı üzerine 1912 yılında Mısır'ı terkederek hilafet merkezi olan İstanbul'a geldi. Burada dostlarının da yardımıyla Arapça olarak günlük *el-Hilâlü'l-Osmânî* gazetesini çıkardı. Aslında bu gazeteyi daha çok Mısır'daki Müslümanları etkilemek için çıkarıyordu. Ancak bu gazetenin Mısır'a girmesi yasaklanınca, onun yerine *el-Hakka Ya'lû* isimli başka bir gazete çıkarmaya başladı. Bu gazetenin de Mısır'a sokulması yasaklanınca bu sefer *el-Hidâye* dergisini çıkardı. Trablusgarb'ı işgal eden İtalyanlar ve Mısır'ı işgal eden İngilizler aleyhinde çeşitli yazılar yazdı. İngilizler aleyhinde neşrettiği bir beyanname sebebiyle Mısır'da mahkemeye verildi. Mısır hükümetinin talebi üzerine Osmanlı hükümeti tarafından Mısır'a gönderilen A. Çâvîş yapılan tahkikat sonucunda serbest bırakıldı ve yeniden İstanbul'a geri döndü. 1913-1918 yılları arasında Harbiye Nezâreti'ne bağlı olarak faaliyet gösteren ve bir istihbarat ve propaganda merkezi niteliğinde olan Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde çeşitli görevler yaptı. Ayrıca Balkan Savaşı sırasında kurulan ve sonraki yıllarda Millî Mücadele'nin teşkilatlanmasında önemli görevler ifa edecek olan Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti'ne bağlı Hey'et-i Tenvîriyye'ye katıldı. Burada halkı edebiyat yoluyla aydınlatmak için Mehmed Âkif Ersoy ile beraber çalıştı. 1915 ve 1916 yıllarında gerçekleşen her iki kanal harekâtında Teşkilat-ı Mahsusa adına Cemal Paşa'ya destek verdi. 1916 yılında yine Teşkilat-ı Mahsusa'nın desteğiyle Almanya'ya gitti ve orada *Islamische Welt* (İslâm Dünyası) adlı bir dergi çıkardı. Bu dergi vasıtasıyla hem Avrupalılara hem de yeni yetişen İslâm gençlerine İslâm'ı doğru şekilde anlatmak istiyor, ayrıca istilacı İngilizlerin İslâm dünyası için ne kadar tehlikeli bir millet olduğunu ortaya koymaya çalışıyordu. Birinci Dünya savaşında Almanların mağlubiyeti kabul etmesinden sonra İstanbul'a döndü (1923). Ancak işgal sebebiyle burası da tehlikeli olduğundan Ankara'ya geçti. Burada kendisine Şer'iyye Vekâleti'ne bağlı Tedkikat ve Te'lîfât-ı İslâmiyye Heyeti Başkanlığı tevdi edildi. Bu görevde iken Anglikan Kilisesi'nin sorularını bir kitapla cevaplandırdı. Siyasî şartların değiştiğini görünce bir yıl sonra Mısır'a döndü (1924), Nezâretü'l-Maârif'te başmüfettiş olarak çalışmaya başladı. 1929 yılında vefat edince yazmaya başladığı *Esrâru'l-Kur'ân* adlı tefsiri daha başlangıç noktasında kaldı. Kitaplarının hemen tamamı makaleler halinde Sebîlürreşâd dergisinde neşredilmiştir. Çâvîş'in kitaplarını genellikle yakın dostu Mehmet Akif Ersoy Türkçeye çevirmiştir.

Çâvîş, Osmanlı padişahlarını İslâm halifesi olarak kabul eden ittihad-ı İslâm yanlısı bir siyasetçi ve mütefekkindi. Gerek Mısır'ın özgürleşmesi gerekse Osmanlı Devleti'nin bekası için her türlü çabayı sarfetti. Genç yaşta vefat ettiği için sadece bir cildini tamamlayabildiği *Esrâru'l-Kur'ân* adlı eseri içtimâî tefsir metoduna göre yazılmış bir dirayet tefsirdir. Tek cilt olmakla birlikte Çâvîş'in bu eseri üzerinde bazı bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Onun tefsirde yeni ilm-i kelâmın izlerini görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Çâvîş, İslâm büyükleri, Mısır, Anglikan Kilisesi.

An Egyptian Struggle and Scholar: Abdülaziz Çavîş (1876-1929)

Abstract

Very few people are very well brought up and always ready to sacrifice themselves for social and religious values. These people are examples for others, and the succeeding generations must have detailed information about them to

follow their example. One example person who should be considered in this sense is Abdülaziz Çavîş (1876/1929), an Egyptian man of struggle and action, educator, journalist, writer, sophisticated scholar, and thinker. This article aims to investigate Çavîş's life through his works and struggles and to reveal his excellent personality. It is possible to conduct various research about Çavîş because he was a sophisticated personality. There have been some studies on his scientific aspect. Other studies providing important information about his active struggle are available. Since this study aims to introduce Çavîş in a biographical sense, various aspects of him have been pointed out, but detailed information has not been given.

Çavîş lived when Egypt was occupied, the First World War overbalanced all countries worldwide, humanity was plunged into chaos, the Ottoman Empire was destroyed, Islamic countries were shattered, and the Republic of Turkey was established as the remnant of the Empire. He completed his primary education and hifz in Alexandria, where he was born. Then he came to Cairo and studied at al-Azhar. Meanwhile, he attended the exegetics classes by Muhammed Abduh and was greatly influenced by him. So much so that it is possible to say that Abduh's ideas determined the principles of Çavîş's thought system. He wanted to be an educator because he knew that education was of great importance in the progress of society. Therefore, after completing his education in al-Azhar, he entered the Cairo Teachers' School. After graduation, he worked as an inspector for eight years to improve education and training at the Ministry of Education of Egypt. However, since Egypt was under British occupation (1982), he could not get the desired results from his educational activities. At that time, one of his close friends, Mustafa Kamil Pasha, founded the al-Hizbü'l-Vatanî party, and the people started to support this party. Realizing that education issues could not be resolved by official duty and that it was not possible to fight against the British, Çavîş decided to serve his nation through politics and joined the al-Hizbü'l-Vatani party of Mustafa Kamil Pasha.

On the other hand, he continued writing articles for various newspapers. Upon the death of M. Kamil Pasha in 1908, he started to work as the editor-in-chief of the newspaper al-Livâ', which he published and continued this duty until 1912. During his four-year term as editor-in-chief, he was jailed twice for some of his writings. While continuing as the editor-in-chief, he also started to publish the journal of religious nature-Hidaye in 1910. He aimed to explain religious issues according to the understanding of the century.

He left Egypt in 1912 and came to Istanbul, the center of the caliphate, due to the excessive pressure of the British. He published the daily newspaper al-Hilâlü'l-Osmânî in Arabic, with the help of his friends, in Istanbul. He was publishing this newspaper mostly to impress the Muslims in Egypt. However, when this newspaper was banned from entering Egypt, he published another newspaper named al-Hakka Ya'lu. When this newspaper was forbidden to be imported into Egypt, this time, he published the journal al-Hidaye. He wrote various articles against the Italians who occupied Tripoli and the British who occupied Egypt. He was put on trial in Egypt for a statement he had published against the British. A. Çavîş, who was sent to Egypt by the Ottoman government at the request of the Egyptian government, was released as a result of the investigation and returned to Istanbul again. Between 1913 and 1918, he served in various duties within the Teşkilat-ı Mahsusa, an intelligence and propaganda center operating under the Ministry of War. He also joined the Hey'et-i Tenvîriyye, affiliated with the

Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti, which was established during the Balkan War and would perform essential duties in the organization of the National Struggle in the following years. Here he worked with Mehmed Akif Ersoy to enlighten the public through literature. He supported Cemal Pasha on behalf of the Special Organization in both canal operations in 1915 and 1916. In 1916, he went to Germany with Teşkilat-ı Mahsusa and published *Islamische Welt* (Islamic World). After Germany accepted the defeat at the end of the First World War, he returned to Istanbul (1923).

However, because this place was dangerous due to the occupation, he moved to Ankara. Here, he was entrusted with the Tedkikat and Te'lifât-ı İslamiyye Commission Headquarters affiliated to the Şer'iyye Vekâleti. While in this office, he answered the questions of the Anglican Church with a book. Seeing that the political conditions had changed, he returned to Egypt a year later (1924) and started to work as the chief inspector in Nezâretü'l-Maârif. He started to write his tafsir *Esrâru'l-Kur'an*, which remained unfinished after he died in 1929. Almost all of his books were published as articles in the journal *Sebülurreshad*. His close friend Mehmet Akif Ersoy translated Çavîş's books into Turkish.

He was a pro-Islamic politician and thinker who accepted the Ottoman sultans as the Islamic caliphs. He made every effort for Egypt's liberation and the Ottoman Empire's survival. *Esrâru'l-Qur'an*, of which only one volume could be completed because he died at a young age, is an acumen tafseer written according to the social tafseer method. It is possible to see the traces of the new science of theology in this tafseer.

Keywords: Tafseer, Çavîş, Islamic elders, Egypt, Anglican Church.

Abdülaziz Çavîş (1876-1929)

Giriş

Abdülazîz Çâvîş yirminci asrın başlarında döneme mührünü vurmuş Mısırlı bir mücadele, hareket ve aksiyon adamı, bir İslâm âlimi, bir eğitimci, bir gazeteci, bir yazar ve bir düşünürdür. İslâm dünyasının içine düştüğü krizden kurtulması için erken yaşlarda bilginin önemini anlamış, önce kendisini yetiştirmeye, sonra da İslâm dünyasındaki insanların, özellikler gençlerin yetişmesi için büyük gayret sarfetti. Doğu ve Batı medeniyetine vakıf bir entelektüeldi. Zamanın şartlarına uygun bir eğitim sisteminin yerleşmesi için çok çalıştı. Gerek Osmanlı Hükümeti döneminde gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti döneminde ilim ve eğitime önemli katkıları olmuştur. İslâm'ı çağın şartlarına göre anlatmaya çalışan Çâvîş bu hususta birçok yazı yazmış, hatta Kur'an'ı dahi yeni bir anlayışla tefsir etmeye başlamıştı. Ancak erken yaşta vefat etmesi sebebiyle eserini tamamlayamamıştır. Mücadelesini sadece ilim yoluyla değil, mümkün olan her imkânı değerlendirerek yapma gayreti içinde oldu. Gazetelerde yazı yazma, gazete ve dergi çıkarma, devlet organizasyonu içinde yer alma, siyasi parti yöneticiliği yapma, istihbarat elemanı olarak çalışma gibi her alanı denedi. Gerek Doğu'da gerek Batı'da olsun yaşadığı dönemin sosyal hayatını çok iyi gözlemlemiş bir mütefekkir olarak dönemin ahlakî yozlaşmaları, sosyal çatışmaları, ekonomik bunalımları ve siyasî çatışmaları hakkında Abdülazîz Çâvîş'in yaptığı tahlilleri son derece önemlidir. Bu makalenin amacı bir mücadele ve bir fikir adamı olan Abdülazîz Çâvîş'in hayatını, mücadelesini ve ilmi çalışmalarını ana hatlarıyla ortaya koymak suretiyle onun örnek şahsiyetini gözler önüne sermektir.

1. Hayatı ve Mücadelesi

Tunuslu bir babanın oğlu olan Abdülazîz b. Halîl Çâvîş 1876 yılında İskenderiye'de doğdu, 1929 yılında Kahire'de vefat etti. Çocukluğunu İskenderiye'de geçirdi. İlk tahsilini ve hafızlığını burada tamamladı (Zirikli, 202; Kehhâle, ts.; Abdülkerim Osman, 1984; Hüseyin, 2003). 1892 yılında Kahire'ye gelip Câmiu'l-Ezher'deki öğretimine başladı. Bu sırada sürgünden dönen Muhammed Abduh tekrar tefsir dersleri vermeye başlamıştı. Abduh'un derslerine katıldı. Bu dersler onun düşünce yapısının oluşmasında etkili oldu. Daha sonra tahsiline Dâru'l-'Ulûm'da devam etti ve 1897 yılında buradan mezun

oldu (Rûmî, 1407h; İskenderî, 1980). Eğitimini alanındaki bilgi ve becerisini arttırmak ve geliştirmek için Mısır hükümeti tarafından İngiltere'ye gönderildi (Çaviş, 1993). Tahsilini tamamlamış olmasına rağmen Batı'yı daha iyi tanımak ve anlamak için bir süre daha İngiltere'de kalmayı tercih etti. Oxford Üniversitesi'nde Arapça hocalığı yaparak eğitimci kimliğini geliştirdi. (Hüseyn, 2003). İyi bir eğitimci olduğu kanaatine vardıldıktan sonra memleketi Mısır'a geri dönerek devlet görevlisi olarak çalışmayı tercih etti. Sekiz yıl kadar Mısır Maarif Vekâleti'nde müfettiş olarak görev yaptı. Bu süre içinde eğitim ve öğretimin ıslahı için büyük çaba sarfetti (Eroğlu, 1988).

1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in fethiyle Osmanlı hâkimiyetine geçen Mısır, 1914 yılına kadar resmen Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kaldı. Ancak 1798-1801 yıllarında önce Fransızlar, 1882 yılında da İngilizler tarafından işgal edildi. Çâvîş bu işgali bizzat gözleriyle görmüş ve yaşamış bir insandı ve bir an önce İngilizlerin ülkeyi terketmelerini istiyordu. Devlet memuru olarak İngilizlerle daha fazla mücadele edemeyeceğini anlayan Çâvîş, memleketinin İngiliz baskısından kurtarılması hususunda daha rahat hareket edebilmesi amacıyla 1907 yılında devlet memurluğundan ayrılarak siyaset yoluyla mücadele etmeye karar verdi. İşgalcilere karşı sert bir politika izleyen Mustafa Kâmil Paşa liderliğindeki partiye katıldı. Mustafa Kâmil Paşa ve Muhammed Ferid'den sonra partide etkinliği olan üçüncü kişi oldu (Mutî'î, 1997). Mustafa Kâmil Paşa bir taraftan el-Hizbü'l Vatanî (Ulusal Parti) hareketini partileştirirken diğer taraftan *el-Livâ'* adlı yayın organı ile İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadele ediyordu. Siyasete atıldığı yıl Mustafa Kâmil Paşa vefat edince (10 Şubat 1908), onun çıkardığı *el-Livâ'* gazetesinde başyazarlık yapmaya başladı ve bu görevi 1912 yılına kadar başarıyla yürüttü (Çaviş, Hilâfet, 1993). Kaleme aldığı yazılarında genellikle İslâm Birliği çerçevesinde kalarak Osmanlı Hükümetine bağlı bir Mısır vatanseverliğini savundu (Görgün, 29/579). *Livâ'* gazetesinde başyazarlık görevine devam ederken 1910 yılında dini mahiyetteki *el-Hidâye* dergisini çıkarmaya başladı (Eroğlu, 1988).

A. Çâvîş'in sürükleyici bir üslûbu ve güçlü bir kalemi vardı. Yazdığı makalelerle Mısır halkının dikkatini üzerine çekmeyi başarabilmişti. Ancak bu durum sömürgecilerin hoşuna gitmiyordu. Bazı yazılarından dolayı mahkemeye verilmiş olup *el-Livâ'* gazetesinde başyazarlık yaptığı dört yıllık süre içinde iki defa hapse girip çıktı. Bu olaylardan sonra halk arasındaki şöhreti ve etkinliği

daha da arttı. Buna mukabil İngilizler de onun üzerindeki baskıları daha da arttırdı.

Baskı ve takibatların çekilmez hale gelmesi üzerine Kahire’de sömürgecilerle mücadelenin imkânsız olduğunu anlayan A. Çâvîş Mısır’ı terkederek 1912 yılında hilafet merkezi olan İstanbul’a geldi. Sıcak ve sevecen yapısıyla kısa zamanda İstanbul’da önemli bir çevre edindiği görülmektedir. Çevrenin de desteğiyle Arapça olarak günlük *el-Hilâlû'l-Osmânî* gazetesini çıkarmaya başladı. Ayrıca gazetecilik ve dergicilik yapmakla yetinmeyerek halkın eğitimini sağlamak için camilerde ders verdi. A. Çâvîş’in İstanbul’a geldiği sıralarda Osmanlı topraklarında da durum çok iyi değildi. İtalya, uzun zamandan beri Trablusgarb (Libya) topraklarına göz dikmiş işgal için fırsat kolluyordu. Nihayet işgal başlamış ve Osmanlı-İtalya savaşı patlak vermişti (1912). Devlet oraya ciddi bir yardım gönderemediği için Trablusgarb’ın işgaline engel olunamamış, sadece halkın savaşa katılımını ve işgale karşı direncini arttırmak için dışarıdan bazı sivil ve askerî şahsiyetleri göndermekle yetinmişti. Bu kişiler halkı İtalyanlara karşı savaşmaya teşvik edip onlarla birlikte düşmana karşı savaşmışlardır. Ayrıca bu kişiler halka dışarıdan manevî destek sağlamaya çalışıyorlardı. A. Çâvîş de İstanbul’da iken Trablusgarb için elinden gelen gayreti sarfetti. Bu arada Mısır’ı işgal etmiş olan İngilizler aleyhinde bir beyanname hazırlayıp dağıtımını gerçekleştirdi. Bu beyanname sebebiyle mahkemeye verilmiş ve Mısır hükümeti kendisinin tutuklanarak Mısır’a gönderilmesini istendi. Osmanlı hükümeti tarafından Mısır’a gönderilen A. Çâvîş yapılan tahkikat sonucunda serbest bırakıldı. Serbest kaldıktan sonra tekrar İstanbul’a dönen Çâvîş kaldığı yerden faaliyetlerine devam etti. Fakat Mısır’da da ilgiyle izlenen *el-Hilâlû'l-Osmânî* gazetesinin Mısır’a sokulması yasaklanmıştı. O ise bu gazeteyi daha çok Mısır’da okunması için çıkarıyordu. Bu sefer *el-Haqqu ya’lû* adıyla İstanbul’da başka bir gazete çıkarmaya başladı. Bu gazetenin de Mısır’a sokulması yasaklanınca, orada iken yayımlamaya başladığı ancak İstanbul’a gelince yayımlanmasını durdurduğu *el-Hidâye* dergisini tekrar çıkarmaya başladı (Eroğlu, 1988; Akbaş, 2021).

A. Çâvîş, Balkan Savaşı sırasında kurulan ve sonraki yıllarda Millî Mücadele’nin teşkilatlanmasında önemli görevler ifa edecek olan Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti’ne bağlı Hey’et-i Tenvîriyye’ ye katıldı. Burada halkı edebiyat yoluyla aydınlatmak için Mehmed Âkif Ersoy ile beraber çalıştı (Düzdağ – Okay, 2003).

A. Çâvîş'in İstanbul'a geldikten sonra Teşkilât-ı Mahsusa¹ ile ilişki kurduğu ve 1918 yılı sonlarına kadar varlığını devam ettiren bu müessese ile birlikte çalıştığı anlaşılmaktadır. 28 Temmuz 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı başlayınca bu savaşta Osmanlı Devleti İngilizlere karşı Almanya'nın yanında yer aldı. Osmanlı adına bu savaşta en önemli cephelerden birisi Sina ve Filistin cephesiydi. Bu cephede Osmanlı, Cemal Paşa komutasında iki adet kanal harekâtı düzenledi, ancak ikisinde de başarılı olamadı. Bu harekâtın amacı İngilizleri Mısır'da hapsederek, Batı Cephesine kuvvet göndermelerine mani olmaktı, hatta mümkün olursa Mısır'ı kurtarmaktı. Süveyş kanalı geçilebilirse Mısır'ı vatanseverlerin Osmanlı ordusunun yanında yer alacağı ve halkın İngilizlere karşı ayaklanacakları umuluyordu. Mısır'ın tekrar özgürleşmesi A. Çâvîş'in en büyük idealiydi. Dolayısıyla cephenin açılması, İngilizlere karşı harekete geçilmesi ve seferin düzenlenmesi aşamalarında Teşkilat-ı Mahsusa'nın da yardımlarıyla A. Çâvîş'in önemli desteği oldu (Balcıoğlu, 2001).

*Yaklaşık on milyon askerin öldüğü ve 6,6 milyon sivil kaybolduğu Birinci Dünya Savaşı dört yıl sürmüştü. A. Çâvîş Osmanlı'nın başarılı olması için bu savaşta Türkiye, Suriye ve Almanya toprakları üzerinde çeşitli seyahatlerde bulundu. İngiliz, Fransız ve Ruslara karşı elinden gelen gayreti sarfeden Çâvîş, Tunuslu Salih Şerif ile birlikte çeşitli beyannameler hazırlayıp bunları İslâm âleminin her tarafına ulaştırmaya çalıştılar. İslâm âleminin kurtuluş meselelerini daha iyi anlatabilmek için İstanbul'da *el-Âlemü'l-İslâmî* adlı yeni bir dergi çıkarmaya başladı. Almanlara güveni fazlaydı. Onların desteğiyle İngiliz ve Fransızlar'ın mağlûp edilip İslâm âleminin bu iki sömürgeci devletin işgal ve baskısından kurtulacağını umuyordu. 1916 yılında Teşkilat-ı Mahsusa'nın desteğiyle Almanya'ya gitti ve orada *Islamische Welt* (İslâm Dünyası) adlı bir dergi çıkarmaya başladı. Bu dergiyi tek başına çıkarması mümkün olmadığından derginin yayınlanması için Teşkilat-ı Mahsusa'dan destek istedi. Teşkilat-ı Mahsusa da Berlin Sefaretine kendisine kolaylık gösterilmesini isteyen bir yazı gönderdi. Abdülaziz Çâvîş'in neşredeceği dergi için gerekli resimlerin ve klişelerin gönderilmesini isteyen yazısına, 13 Temmuz 1916'da olumlu cevap verdi; derginin yayını için gereken paralar Çâvîş'in ve yanında bulunan talebelerinin maaşları bazen geç olmakla birlikte*

¹ Teşkilât-ı Mahsûsa diğer adıyla Umûr-i Şarkıyye Şubesi 30 Kasım 1913 tarihinde Harbiye Nezâreti bünyesinde kurulan bir istihbarat ve propaganda örgütü olup 1913-1918 yılları arasında faaliyet göstermiştir (Bkz. Hanioglu, 2011).

Teşkilat-ı Mahsusa tarafından temin edilip, Deutche Bank veya Osmanlı Bankası aracılığı ile Berlin'e gönderildi (Balcıoğlu, 2001).

Islamische Welt derginin sorumluları şu isimlerden oluşuyordu:

Mecmuanın Müessisi: Abdülaziz Çaviş.

Mecmuanın Müdürü: Mehmet Genç Bey.

Müdür Muavini: Abdüsselamzâde Mehmet Tahir Bey.

Muharriri: Ömer Rıza Doğrul.

Mütercimi: Mısırlı İhsan Yaver Bey.

Sevk Memuru: Mısırlı Emin Mazhar Efendi (Balcıoğlu, 2001).

Çaviş, Almanya'da dergi yayınının dışında başka teşebbüslere de bulundu. Alman milletvekilleriyle Osmanlı Meclis-i Mebusanı arasında ilişki kurmak için beş Alman milletvekilini İstanbul'a çağırması, ardından Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndan birkaç kişiyi Berlin'e iade-i ziyaret için davet etmeyi düşünmüştü. Hatta bu teşebbüs için Sefaret vasıtasıyla bir maaş tutarında harcırahın gönderilmesini istemişti. (Balcıoğlu, 2001). Fakat Almanların mağlubiyeti kabul etmesinden sonra bu teşebbüs gerçekleşmedi.

Almanların mağlubiyetinden sonra Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalandı (30 Ekim 1918). Mütareke öncesinde itilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgal edecekleri konuşuluyordu. A. Çâvîş, Teşkilat-ı Mahsusa ile birlikte çalışması sebebiyle İstanbul'un işgal edilmesi halinde yakalanıp işgalciler tarafından öldürüleceklerini tahmin ettiğinden, çok hasta olmasına rağmen henüz işgal gerçekleşmeden dostlarının yardımıyla hasta yatağından kalkıp son Alman vapuruna bindi. Karadeniz'i geçip Romanya üzerinden İsviçre'ye gitti. 1923 yılına kadar burada kaldı (Balcıoğlu, 2001). 1923 yılında Ankara'ya dönen Çâvîş'e Şer'iyye Vekâleti'ne bağlı Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti Başkanlığı tevdi edildi. Bu görevde iken Anglikan Kilisesi'nin sorularına cevap niteliğindeki bir çalışmayla meşgul oldu. Siyasî şartların değiştiğini görünce bir yıl sonra (1924) aslî memleketi olan Mısır'a döndü ve Mısır'da Nezâretü'l-maârif'te başmüfettiş olarak çalışmaya başladı. 1929 yılında vefat edinceye kadar bu görevde kaldı. Görevi sırasında Mısır maârifini, özellikle ilköğretimi sağlam esaslar üzerine oturtmak maksadıyla çeşitli çalışmalar yaptı (Eroğlu, 1988; Akbaş, 2021).

A. Çâvîş bir taraftan Kahire'de eğitim-öğretim işlerini düzene sokmaya çalışırken diğer taraftan gazetelerde yazı yazmaya devam etti. Bu yazılardan biri de İstanbul'da iken tanıştığı Bediüzzaman Said Nursî hakkında *el-Ahram*

gazetesinde yazdığı bir makaledir. Çâvîş bu makalesinde Bediüzzaman'ı "fatînü'l-asr: Zamanın derin anlayışlı kişisi" olarak nitelendirmişti. Erzurum milletvekilliği yapmış olan Salih Yeşil de Abdülaziz Çâvîş için, "Mısır'ın en mâruf ulemâsından olan ve garbın müteaddit lisan ve felsefesine âşina bulunan üstad-ı âzam..." (Nursi, 2012, 136) ifadelerini kullanmıştır.

2. Anglikan Kilisesi'nin Sorularına Verdiği Cevaplar

A. Çâvîş'in Türkiye'de en çok bilinen çalışması Anglikan Kilisesi'nin sorularına ilmî bir kitapla cevap vermesidir. İngiltere'nin resmi kilisesi niteliğinde olan Anglikan Kilisesi 1916 yılında Osmanlı Meşihat kurumuna, yani Şeyhülislâmlık makamına, İslâm dinini tanımak! maksadıyla bazı sorular yönelmiş ve bu sorulara cevap istemişti. Hoca Râsim Efendi Alemdar Gazetesi'nde (12 Eylül 1335/1919) bu sorulara cevap verirken soruların Meşihat makamına 5-6 ay önce geldiğini belirtmektedir ki, bu durumda soruların Meşihat makamına 135/1919 yılının Mart-Nisan aylarında ulaşmış olması gerekmektedir. Hoca Râsim Efendi, "Anglikan Encümen-i İlmiyyesine Cevâb", Alemdar Gazetesi, 12 Eylül cuma 1335/1919. Eşref Efendizâde Şevketî Mehmed ise soruların 21 Kânûn-i Evvel 1918 tarihinde geldiğini beyan etmektedir (Akbaş, 2021).

Anglikan Kilisesi'nin soruları şöyledir: "İslâm dini nedir? Bu din düşünce ve hayata neler veriyor? Zamanımızın çeşitli bunalımlarını nasıl tedavi ediyor? Dünyayı gerek daha iyi gerek daha kötü bir biçimde çeviren siyasi ve mânevi güçlere ne diyor?" (Çavîş, 1974, 8). Soruları hazırlayan kişi Anglikan Kilisesi'ne bağlı Dinler Külliyyatı Cemiyeti bünyesindeki kütüphanenin yazı işleri müdürü Mr. Arthur Bouthwood'tur. Bouthwood'un bu soruları hangi maksatla sorduğunu tespit etmemiz mümkün değildir. Fakat soruların sorulduğu zaman ve istenen cevap şekli bir hayli düşündürücüdür. Sorular İstanbul'un işgal edilmesinin akabinde sorulmuş ve cevapların da otuz bin kelimelik olması istenmiştir. Daha sonra Kilise, Meşihat Makamına ikinci bir mektup yazarak cevabın elli bin kelimeye kadar çıkabileceğini bildirmiştir. Ayrıca Bouthwood, kelime sayısının yanı sıra soruların siyasî ve dinî ehemmiyetinin olduğunu belirterek özellikle üçüncü ve dördüncü soruların özel ve siyasî öneminin ayrıntılı bir şekilde açıklanmasını istemiştir. (Akman, 360-361).

Şeyhülislâmlık makamı Kilise'nin talebini dönemin en yüksek dinî ilim kurulu olan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye havale etti. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye verilecek cevaplar hakkında altı toplantı yapmak suretiyle konuyu ciddiye

aldığını gösterdi. Cevaplar hakkında ilk çalışmayı yapmak üzere Dârü'l-Hikmet azalarından Ferit Bey ve Hafız İsmail Efendi görevlendirildi. Yazılan cevaplar okunduktan sonra bunlara mukaddime yazmak üzere tekrar Ferit Beye görev verildi. Daha sonra hazırlanan metnin bütün üyeler tarafından ayrı ayrı okunup konu ile ilgili görüşlerinin alınması istendi. Sonrasında her üyenin görüşü müzakere edilmiş ve sonrasında yeniden yazılmasına karar verildi. Fakat bir türlü nihaî metin ortaya çıkmadı. En sonunda İzmirli İsmail Hakkı'nın hazırladığı cevabın Şeyhülislâmlık makamına takdim edilmesine karar verildi. Cevaplar hazırlanmış ve Şeyhülislâmlık Makamına sunulmuş olmasına rağmen, bu dönemde hazırlanan metin ne Anglikan Kilisesi'ne gönderildi ne de yayımlandı. (Akman, 362-363). Öyle anlaşılıyor ki gerek Dârü'l-Hikmet üyeleri arasında, gerekse Şeyhülislâmlık makamında bu sorulara cevap vermenin uygun olmayacağını düşünenler vardı. Konu hakkında Kurul üyelerinden Bediüzzaman Said Efendi'nin (Nursî) şöyle bir açıklaması olmuştur:

“Bir zaman İngiliz devleti, İstanbul Boğazının topraklarını tahrip ve İstanbul'u istilâ ettiği hengâmda, o devletin en büyük daire-i diniyesi olan Anglikan Kilisesinin Başpapazı tarafından, Meşihat-ı İslâmiyeden dinî altı soruldu. Ben de o zaman, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin âzâsı idim. Bana dediler: 'Bir cevap ver. Onlar, altı suallerine altı yüz kelime ile cevap istiyorlar.' Ben dedim: 'Altı yüz kelime ile değil, altı kelime ile değil, hatta bir kelime ile değil, belki bir tükürükle cevap veriyorum. Çünkü o devlet, işte görüyorsunuz, ayağını boğazımıza bastığı dakikada, onun papazı mağrurane üstümüzde sorularına karşı yüzüne tükürmek lâzım geliyor... Tükürün o ehl-i zulmün o merhametsiz yüzüne!' demiştim.” (Nursi, 2012, 373).

Anglikan Kilisesi'ne acilen cevap verilmemesi hem Dârü'l-Hikmet'in hem Şeyhülislâmlık makamının eleştirilerine sebep olmuştu. Ayrıca Kilise'nin soruları basında geniş yankı bulmuş, bir an önce bu sorulara ikna edici cevapların verilmesi isteniyordu. Bu beklentiler devam ederken Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştu. 15 ciltlik *Hülâsatü'l-Beyân* adlı tefsirin müellifi Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, Şer'iyye ve Evkaf Vekili, Abdülaziz Çâvîş ise bu vekâlete bağlı Tedkîkât ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti Başkanı olmuştu. Anglikan Kilisesi'nin sorularına cevapla ilgili olarak önce Mehmed Vehbi Efendi'nin talebi üzerine İzmirli İsmail Hakkı'nın çalışması gözden geçirilerek “*el-Cevâbü's-Sedîd fi Beyân-i Dîni't-Tevhîd*” ismiyle 1339 yılında Ankara'da yayımlandı. Daha sonra Mehmed Vehbi Efendi, Abdülaziz Çâvîş'ten diğer dillere çevirisi daha kolay, daha öz ikinci bir eser yazmasını talep

etti. O da Arapça olarak “*el-Ecvibe fi'l-İslâm 'an Es'ileti'l Ancilikiyye*” adlı eserini yazdı. 290 sayfalık bu eser Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçeye çevrildi ve ilk olarak 1340 tarihinde İstanbul’da yayımlandı. Daha sonra Süleyman Ateş’in sadeleştirdiği eser Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1974, 1975, 1979, 1985, 1987 yıllarında müteaddit defalar basıldı (Şahin, 1991; Akman, 2013).

Eserin hazırlanmasındaki ana maksat Anglikan Kilisesi’nin sorularını cevaplandırmak olduğu için İslâm dini hakkında genel bilgi vermekle yetinilmiştir. Eserin giriş bölümü daha sonra ele alınacak bölümler için zemin hazırlama niteliğinde olduğundan kitabın yarıya yakın kısmını teşkil edecek ölçüde geniş tutulmuştur. Bu kısımda dinin insanlar için gerekli olduğu anlatıldıktan sonra İslâm’ın doğuşuna kadar geçen süre içinde insanlığın içine düştüğü maddi ve manevi buhranlardan bahsedilir. Daha sonra İslâm’ın belli başlı şu özellikleri üstündü durulur: ı. İslâm’ın inanç esasları akla dayanır. ıı. Müslümanlık ferdî vicdan hürriyetini kabul ettiği gibi farz-ı aynı da teklif etmiştir. ııı. Hiçbir günahkâr başkasının vebalini yüklenmez. ıv. İnsanlar arasında barış ve güvenliğin kurulması esastır. v. İslâm’ın teklifleri ve hükümleri karşısında bütün insan tabakaları ve zümreleri eşittir; insanlığı bahtsız yapan bütün istisna ve imtiyazlar reddedilmiştir. vı. İnsan ruh ile maddeden meydana gelmiştir. Bunlardan her birinin diğeri üzerindeki tesiri inkâr edilemez. vıı. Vicdanın İslâm dininde büyük bir önemi vardır. vııı. İslâm evrensel bir dindir; her zaman ve mekâna uygundur. ıx. İslâm’a göre Allah birdir. Ondan başka ilah yoktur. Bakidir. Bütün varlıkları yaratan O olduğu gibi, her an bütün yaratıklar üzerinde hâkim ve yöneticidir. x. İslâm bütün kitaplara ve peygamberlere inanmayı vacib kılan tek dindir. xı. Allah adildir ve İslâm dininde zorlama yoktur. xıı. İslâm bütün yönleriyle bir tevhid ve birlik dinidir (Çavîş, 1974). Bu genel bilgilerden sonra İslâm dininin özünü teşkil eden tevhid akidesini ve doğruluk konularını işlenir. Daha sonra namaz, oruç, hac ve zekât ibadetleri, beden temizliği, İslâm siyasetinin iki önemli esası olan adalet ve meşveret ilkeleri üzerinde durulur. Daha sonra Kilise’nin “Müslümanlık Fikir ve Hayata Neler Bahşetti?” şeklindeki ikinci sorusunu cevaplandırmak üzere İslâm’ın medenî, siyasî ve içtimaî öğretilerinden, müslümanların bilim ve sanata yaptığı katkılarında bahsedilir. Kadın hakları meselesi o zamanlarda da sıkça tartışılan bir mesele olduğundan daha sonra kadının yaratılışından, mülkiyet, evlilik, miras, miras gibi konulardaki medenî haklarından söz edilir. Son olarak âyet ve hadislerden örnekler verilmek suretiyle İslâm’ın ortaya koyduğu üstün ahlâk ve

edep meseleleri üzerinde durulur (Çavîş, 1974). A. Çavîş, Anglikan Kilisesi'nin sorularına verdiği cevaplarda tevhid akidesini merkeze almıştır. Onun özel bir gerekçe ile kaleme aldığı cevaplar, düşünce tartışma dünyasında bugün de güncelliğini ve değerini korumaktadır. (Akbaş, 2021).

3. Eserleri

A. Çavîş, bir hareket ve mücadele adamı olduğu kadar aynı zamanda bir ilim ve fikir adamıydı. Gazete ve dergilerde çıkan yazılarında hemen her konuya temas etmiş, bazı konuları ise kitap seviyesinde tartışmayı tercih etmiştir. Gazete ve dergi makalelerinin dışında telif ettiği eserler şöyledir:

1. *Gunyetü'l-mü'eddibîn fi't-turuki'l-hadîse li't-terbiyeti ve't-ta'lîm* (*Eğitim ve Öğretimde Yeni Metotlar Hakkında Öğretmenler İçin Yeterli Kitap*). Bu çalışma A. Çavîş'in Mısır millî eğitiminin ıslahı maksadıyla hazırlamış olduğu bir eserdir. Biri Kahire'de (1321), diğeri İstanbul'da (1334) olmak üzere iki defa basılmıştır (Eroğlu, 1988).

2. *el-İslâm dînü'l-fitra (İslâm Fitrat Dinidir)*. A. Çavîş bu eserinde İslâm'ın fitrat dini olduğunu anlatmaktadır. Eserde A. Çavîş'in genellikle Muhammed Abduh'un görüşlerini benimsediği ve onun yolundan gittiği anlaşılmaktadır. Kitap Mısır'da basılmıştır (Eroğlu, 1988). Bu eser *Müslümanlık Dini-i Fitridir* başlığı altında *Sebilürreşad* dergisinin 386, 388, 389, 396 ve 397. sayılarında tefrika edilmiştir.

3. *Esrârü'l-Kur'ân* (Kur'an'ın Sırları). Kitabın 144 sayfadan meydana gelen "Mukaddime" kısmı tefsir usulüyle ilgilidir. Eserin 448 sayfadan oluşan ikinci kısmı Kur'ân-ı Kerîm'in başından Bakara sûresinin 134. âyetine kadar olan âyetlerin tefsirinden ibarettir. Bu eserin önemli bir kısmı 119-1924 yılları arasında *Sebilürreşad* dergisinin 107 (Kur'an Nasıl Nazil Oldu), 161, 162, 163, 364, 365, 366, 367 (Kur'an'ın Tekâlif ve Makâsıdı), 164, 165, 173, 174, 175, 368, 369, 370 ve 371 (Kur'an'ın Esâlib ve İbârâtı), 176, 177, 178, 179, 372 ve 374 (Muhkem, Müteşabih, Te'vil), 180, 181, 375 (Nesih Bahsi), 181, 182, 183, 185, 187, 189, 341 (Esrar-ı Kur'an) 342, 343, 344, 345, 346, 347 (Tefsir-i Kur'an-ı Kerîm) 348, 349 (Ayetlerin Yekdiğerine Ait Münasebet ve İrtibatı), 119, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 350, 351, 352, 352, 354, 355, 360, 361

(Kur'an-ı Kerîm'den Garaz-ı Fitrî), 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421,422, 423, 424, 427, 428, 429, 430, 433, 434, 435,436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 468, 469, 471, 472, 474, 475, 476, 477, 478, 480, 481, 482, 485, 487, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 591, 592, 593, 594, 595, 597, 596, 598, 699, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 609, 620 sayılarında tefrika edilmiştir. Basımı 1331 yılında İstanbul'da Matbaatü'l-Hidâye'de gerçekleştirilen bu eseri Kitapyurdu fotokopi olarak çoğaltıp dışına bir karton kapak geçirmek suretiyle satışa arzetmiştir. Daha çok sosyal konulara ağırlık verilmesi sebebiyle eser, Muhammed Abduh'la birlikte ortaya çıkan "içtimaî tefsir" in devamı niteliğindedir. A. Çâvîş'in en büyük emellerinden birisi bu tefsiri bitirmek olduğu halde, hayatının önemli bir kısmını İslâm âleminin istiklâl ve hürriyeti için mücadele etmeye ayırdığı için bu eserini tamamlayamamış, hatta başlangıç noktasında kalmıştır. Esasen, tefsirin başlangıç aşamasında kalmasının en büyük sebebinin genç yaşta ölmesidir. Aynı minval üzere gidilmesi halinde bu tefsirin otuz cilt dolayında olacağı anlaşılmaktadır.

Eserin "Mukaddime"de kısmında Tefsir Usulüyle ilgili olarak işlediği konular şunlardır: Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûl keyfiyeti, yazılması, ezberlenmesi, yedi harf üzere inmesi, maksat ve gayesi, ahkâmı ve bunların hikmetleri, üslûbu ve ibareleri, âyet ve sûreleri arasındaki tenâsübü; muhkem, müteşâbih, tevil ve nesih konuları (Akbaş, 2021). Ömer Nasûhi Bilmen, A. Çâvîş'in Mukaddime bölümünde önemli meseleleri dile getirdiğini ve bu açıklamaların tefsir usulü açısından zengin bir kaynak teşkil ettiğini ifade ettikten sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

"Kur'ân-ı Kerîm'den fitrî maksadın ne olduğuna, Kur'ân ile toplumsal siyasete, Kur'ân'ın her zaman, mekân ve ümmete yeterli olduğuna, teklif ve maksadına, ilâhî sünnete dair bir hayli faydalı bilgi vardır. Tefsirin okunup düşünmeye layık olan Müslümanları uyandırmak amacıyla yazılmış çok etkili ve heyecanlı sayfaları vardır. Bu tefsir tamamlanmış olsaydı güzel bir eser ortaya çıkmış olurdu." (Bilmen, 1960, 559-560).

Bu istihsankârâne sözlerine rağmen Bilmen, Çâvîş'in bazı âyetleri sırf kendi rey'ine göre tefsir ettiğini, önceki müfessirlere ağır ithamlarda bulunmak suretiyle onlara haksızlıkta bulunduğunu, kendi görüşüne haddinden fazla önem vererek diğer müfessirlerin itibarlarını zedelediğini ifade etmekten de çekinmemiştir.

Akbaş'ın ifade ettiği gibi Çâvîş, "Tefsirinde dirâyet metodunu kullanmıştır. Âyetlerden neyin murat edildiğini kendi içtihat ve rey'i ile açıklamaya çalışmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in belagâtına, i'cazına sık sık dikkat çekmiştir. Müslümanların toplumsal meselelerinin cevabının Kur'ân'da olduğunu ifade etmiş, Kur'ân'ın hem dini hem dünyevi mutluluğu sağlamaya yeterli olduğunu söylemiştir. Bütün bu özellikleriyle eser içtimâî-edebî türden bir tefsirdir. Âyetler sûredeki sırası dikkate alınarak tefsir edilmiştir. Tefsirde, âyetin âyet ile tefsirine önem verilmiş, tefsir sırasında kastedilen mana az miktarda sahih hadisler ile sahabe ve tabiin sözleriyle teyit edilmiştir (Akbaş, 2021, 9).

4. *Âsârü'l-hamr*. Arapçası İstanbul'da yayımlanan (1923) bu eser Mehmed Akif tarafından *İçkinin Beşer Hayatında Açtığı Rahneler* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Tedkikat ve Te'lîfât-ı İslâmiyye Heyeti tarafından 1339/1341 hicri yılında Ankara'da neşredilmiştir (Eroğlu, 1988, 1/187). Bu eser Sebirreşâd dergisinin 522, 523, 524, 526, sayılarında tefrika edilmiştir (1923). Daha sonra Ferhat Koca'nın *İçkinin Zararları: İçkinin Hayât-ı Beşerde Açtığı Rahneler* adıyla sadeleştirdiği eser, 2003 yılında Rağbet Yayınları arasında tekrar yayımlanmıştır.

Bu eserde konular, ayet ve hadis odaklı olmaktan çok, Batılı bilginlerin içki hakkında yaptıkları çeşitli bilimsel çalışmalar ve elde ettikleri istatistikler esas alınarak incelenmiştir. Çâvîş, bu eserini İslâm'ın hükümlerini anlamayanları uyandırmak, müminler için şifa ve rahmet olan açık delillerini ortaya koymak için yazdığını belirtmiştir (Akbaş, 2021).

5. *el-Ecvibe fi'l-İslâm 'an Es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyeye* (Anglikan Kilisesinin İslâm Hakkındaki Sorularına Cevaplar). Yukarıda tarihisi süreci ve muhtevasıyla birlikte tanıtılan bu eser 1923-1924 yıllarında çeşitli başlıklar altında *Sebilürreşâd* dergisinin 530 - 542-543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584,

586, 587, 588, 589, 590, 591. sayılarında tefrika edilmiştir. Çâvîş'in bu eseri sadece Anglikan Kilisesi'ne verdiği cevap açısından değil, yeni ilm-i kelâm çalışmaları açısından da önemlidir. Nitekim Kübra Sınmaz Akbaş, *Abdülaziz Çâvîş'in Hayatı ve Anglikan Kilisesi'ne Verdiği Cevaplar Çerçevesinde Kelâmi Görüşleri* adlı yüksek lisans tezinde Abdülaziz Çâvîş'in Anglikan Kilisesine verdiği cevapları kelâm ilmi açısından değerlendirmiş ve eserin yeni ilm-i kelâm açısından önemine işaret etmiştir (Akbaş, 2021).

6. *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye* (İslâm Halifeliği): Aslı Arapça olan bu eser Muhammed Safi tarafından Türkçeye çevrilerek 1334 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Aynı eser "Hilafet-i İslamiyye ve Al-i Osman" adıyla 74 sayfa halinde 1993 yılında Bedir Yayınları arasında neşredilmiştir. Bu eserin önemli bir kısmı, *Hilafet-i İslâmiyye ve Müslümanlıkta Hilafet* başlıkları altında *Sebilürreşâd* dergisinin 353. ve 362. sayılarında neşredilmiştir. A. Çâvîş bu eserinde, İslâm âleminin çözülme noktasına gelmesinde İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı devletine karşı çevirdikleri oyunların yanı sıra bu devletlerin dağıttıkları çil çil altınlar mukabilinde Osmanlı Devleti'ne isyan eden Müslüman grupların da büyük etkisi olduğunu anlatır ve halifeliğin Osmanoğulları ailesinin hakkı olduğu ispat etmeye çalışır. Çâvîş, bu eserini Şerif Hüseyin'in halifelik hayali ve İngiliz, Fransız sömürgelerinde bunun propagandasının yapılması sebebiyle kaleme almıştır (Akbaş, 2021).

7. İslam ve Siyaset: Hz. Ali'nin Bir Emirnamesi. Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçe'ye çevrilen bu eserin konusu Hz. Ali'nin Mısır valiliğine tayin ettiği Mâlik bin el-Hâris el-Eşter'e gönderdiği, görevini ifa ederken dikkat etmesi gereken hususları ihtiva eden emirname niteliğindeki mektubudur. Bu mektup İslâm siyaset geleneğinde kayda geçen ilk siyasetnâme eseri olarak değerlendirilmektedir. 104 sayfa hacmindeki bu kitap, İlknur Kirenci'nin derleyiciğiyle 2017 yılında Büyüyenay Yayınları arasında çıkmıştır.

8. Dergi ve gazete makaleleri. A. Çâvîş'in Arapça olarak yazdığı, gerek kendisinin gerekse başkalarının çıkardığı dergi ve gazetelerde çok sayıda kısa makalesi vardır. Türkiye'de ilmî makalelerini daha çok *Sebilürreşâd* dergisinde yayımlamıştır. Bu dergide tefrika edilen eserlerinin dışında çok sayıda makalesi mevcuttur.

Sonuç

A. Çâvîş'in en yakın dostu İstiklal Marşı şairimiz Mehmet Akif Ersoy'du. Onun tercüme edilen eserlerinin çoğunu Türkçeye Mehmet Akif kazandırmıştır. Görüş ve düşünce bakımından bu iki zat ikiz kardeşler gibidirler. Ancak daha çok Mehmet Akif'in A. Çâvîş'i değil, A. Çâvîş'in Mehmet Akif'i etkilediğini söyleyebiliriz. A. Çâvîş de Muhammed Abduh'un etkisinde kalmış bir mütefekkindir. Kitapları ve makaleleri incelendiği zaman onun Abduh'un açtığı çığı dirayetle devam ettirdiği görülmektedir. İlmî çalışmalarını ve fiilî mücadelesini birlikte götürebilmiştir. İlmî çalışmalarına devam ederken sosyal ve siyasî faaliyetlerinden vazgeçmemiş; sosyal ve siyasî faaliyetlerini devam ettiren de ilmî çalışmalarını bir tarafa bırakmamıştır. Toplumda böylesi insanların sayısı oldukça azdır. İlmî yönü itibarıyla daha çok Muhammed Abduh'a benzeyen A. Çâvîş, mücadelecî yönüyle Cemâleddîn-i Afgânî'ye benzemektedir. Hareket ve aksiyon açısından onu örnek almıştır. Hayatını bütün varlığıyla İslâm'a feda etmiş olan bu çilekeş ve fedakâr insan genç denecek bir çağda 53 yaşında iken gözlerini hayata yummuş; arkasında birçok eser ve örnek alınacak bir şahsiyet bırakmıştır.

A. Çâvîş Mısır için olduğu kadar Türkiye için de önemli bir şahsiyettir. Önce Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması için yurtdışı istihbarat görevi dahil her türlü faaliyette bulunmuş, Cumhuriyet döneminde de dini müesseselerin yerine oturması için gelinden gelen gayreti göstermiştir.

Kaynakça

- Abdülkerim Osman. *Me'âlimü's-sekâfiei'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1984.
- Akbaş, Kübra Sınmaz. *Abdülaziz Çâvîş'in Hayatı ve Anglikan Kilisesi'ne Verdiği Cevaplar Çerçevesinde Kelâmî Görüşleri*. (Yüksek Lisans Tezi) Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Akman, Zekeriya. "Anglikan Kilisesi'nin Meşihat Kurumuna Soruları Ve Bunlara Verilen Cevaplar". *Hikmet Yurdu* 6/11 (Ocak – Haziran 2013), 357-377.
- Balcıoğlu, Mustafa. *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960

- Çavîş, Abdülaziz. *Anglikan Kilisesine Cevap*. çev. Mehmed Âkif. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.
- Düzdağ, M. Ertuğrul – Okay, M. Orhan. “Mehmed Âkif Ersoy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/433-439. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Eroğlu, Muhammed. “Abdülaziz Çâvîş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Görgün, Hilal. “Mısır – II Tarih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/555-557. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Hanioğlu M. Şükrü. “Teşkilât-ı Mahsûsa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/568-569. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Hüseyn, Abdullah Mahmûd. “Çâvîş, ‘Abdülazîz”. *el-Mevsû’atü’l’Arabîyye*. 7/445-446. Dımaşk, 2003.
- İskenderî, Ahmed – el-‘Anânî, Mustafa. *el-Vasît fî’l-edebi’‘Arabî ve târihihi*. 16. Baskı. Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, 1970.
- İslamcı Dergiler Projesi (İDP). Erişim 30 Temmuz 2022. <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/102/sebilurresad>.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Anglikan Kilisesine Cevap*. Sad. Fahri Unan. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu’cemü’l-müellifîn: Terâcîmü musannifi’l-kütübi’l-‘Arabî*. 15 cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Müsenâ-Dâru İhyâi’t-Turasi’l-Arabi, ts.
- Kitapyurdu. Erişim 11 Nisan 2022. <https://www.kitapyurdu.com/yazar/seyh-abdulaziz-cavis/15751.html>
- Mutî’î, Lem’î. *Mevsû’atü hâzâ’r-racül min Mısır*. Beyrut: Dâru’ş-Şurûk, 1417/1997.
- Nursi, Bediüzzaman Said. *Emirdağ Lâhikası*. İstanbul: Söz Neşriyat, 2012.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *Menhecü’l-medreseti’l-‘akliyyeti’l-hadisîyye fi’t-tefsîr*. 2. Baskı. 1/201-205. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1407.
- Şahin, M. Süreyya. “Anglikan Kilisesine Cevap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/197-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A’lâm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlim li’l-Melâyîn, 2002.